

ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
ГЛАСНИК ОДЈЕЉЕЊА ХУМАНИСТИЧКИХ НАУКА, 6, 2020.

ЧЕРНОГОРСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК И ИСКУССТВ
ГЛАСНИК ОТДЕЛЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК, 6, 2020.

THE MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GLASNIK OF THE DEPARTMENT OF HUMANITIES, 6, 2020.

UDK 821.161.1.09 Солжењин А. И.

Siniša JELUŠIĆ*

ПОЕТИКА А. И. СОЛЖЕНЈИЦИНА
— ИСТОРИОГРАФИЈА И МЕТАФИЗИКА

Osjećaj za zlo u svijetu i sposobnost za patnju jedan su od znakova čovjeka kao duhovnog bića.

Nikolaj Berdjajev

Sažetak: Autor interpretira primjere iz književnog teksta A. I. Solženjicina, imajući prevashodno u vidu stav Aristotelove *Poetike* (gl. 9), u kome filozof razlikuje istoriografiju i pjesništvo, u odnosu na filozofiju. Bitno pitanje jeste: u kojim distinktivnim predikatima Solženjicin dospijeva do univerzalne (: metafizičke, filozofske) dimenzije značenja teksta? Autorovo je stanovište da odgovor treba tražiti u antropologiji zasnovanoj na transcendentnom principu: odnosu stradajuće egzistencije (logori GULAG-a) i „utisnute“ slike vječnosti u čovjeku, koja je u njemu nepropadljiva i neuništiva. Saglasno tom konceptu, patnja postaje kreativni podsticaj, posebno u ravni preobražaja ličnosti. Ovim svojim stavom, Solženjicin, kako se pokazuje, ostaje u bitnoj tradiciji ruske literature, koja u ovome vrhuni djelom F. M. Dostojevskog.

Ključne riječi: Solženjicin, GULAG, stradanje, ideologija, represija, preobražaj, arhetip, religija, hrišćanstvo, F. M. Dostojevski

* Prof. dr Siniša Jelušić, vanredni član CANU

Da Aleksandar Isajevič Solženjicin¹ pripada redu najznačajnijih ličnosti ruske književnosti i kulture druge polovine XX vijeka, ne mogu osporiti ni oni kritičari koji njegovo djelo najradikalnije dovode u pitanje.² Nije bez simboličkog značenja podatak da je Solženjicin rođen prvih godina boljševičkog prevrata, uz to na početku revolucionarne epohe Rusije, za koju je Aleksandar Blok utvrdio da je ostala bez ontološkog suštastva (: *утратила бытие*)³, što je najvećma analogno opravdanom sudu V. V. Rozanova o „apokalipsi našeg vremena“ i Rusiji u kojoj se ostvarilo proročanstvo Dostojevskog, kao zemlji zlih duhova, nad koju se, tim prevratom, spustila „željezna zavjesa“.⁴

Na tragu Ljudmile Saraskine, moglo bi se bez preuveličavanja sažeto zaključiti da je cjelokupno stvaralaštvo Solženjicina usmereno ka kritičkom

¹ Aleksandar Isajevič Solženjicin rođen je 12. decembra 1918. u Kislovodsku. Godine 1941. okončava studije na fiziko-matematičkom fakultetu Rostovskog univerziteta. Od 1943. do 1945. komanduje baterijom armijske jedinice, dobija orden Otadžbinskog rata drugog stepena, a 1944. orden Crvene zvijezde, sada već kao kapetan Crvene armije. Uhapšen je 1945. jer je u prepisci sa svojim drugom Vitkjevičem kritički pisao o Staljinu. Biva osuđen na robiju — osam godina vaspitno-radnog logora i zabranom povratka u Moskvu, po okončanju ovog perioda. Godine 1952. dijagnostikovano mu je maligni tumor, od koga je, po sopstvenim riječima, čudom izliječen. Boravak u bolnici predstavlja modifikovani siže romana *Odjeljenje za rak*. Godine 1956. je rehabilitovan i upućen na učiteljski rad u Vladimirskoj oblasti. Godine 1959. završava roman *Jedan dan Ivana Denisoviča*, koji publikuje 1962. u novembarском broju časopisa *Novi mir*, u tiražu od oko milion primjeraka! Godine 1963. Ana Ahmatova o romanu piše: „Ovu povest obavezan je pročitati i naučiti napamet — svaki građanin od svih dvjesto miliona stanovnika SSSR-a!“ U prvom broju *Novog mira*, objavljuje pripovijetke *Matrjonin dom* i *Slučaj na stanici Krečetovka*. Godine 1965. KGB u cjelini konfiskuje rukopise i njegov lični arhiv. Laureat Nobelove nagrade postaje 1970. Decembra 1973. u Parizu izlazi *Arhipelag GULAG*. Uhapšen je i prognan na Zapad 1974: živi u Njemačkoj, Švajcarskoj, SAD; produžava da radi na desetotomnom ciklusu romana *Crveni prsten*. Godine 1994. vraća se u Rusiju. Umiere u Moskvi, 3. avgusta 2008.

² Primjer autora poznatog po osporavanju značaja A. I. Solženjicina predstavlja publicist i kritičar Vladimir Bušin, koji je ovom prevashodnom cilju posvetio monografiju *Nepoznati Solženjicin* (Бушин Владимир, *Неизвестный Солженицын*, Москва: Алгоритм, 2018). Vid. i polemički spor o Solženjicinu u: *Споры о Солженицыне*, na portalu Kultura: <https://portal-kultura.ru/articles/opinions/62049/> (pristup 28. 7. 2020).

³ „Мир вступил в новую эру. Та цивилизация, та государственность, та религия — умерли... утратили бытие» А. Блок А. *Что сейчас делат*. У: Собрание сочинении: В 6 т. М., 1971. Т. 5. С. 449–450.

⁴ В. В. Розанов, *Апокалипсис нашего времени*, М., 1990. С. 75.

predstavljaju (: osmišljavanju) apokaliptične realnosti upravo takve Rusija koja je „izgubila biće“ i za dugo ostala unutar željezne zavjese.⁵ Doduše, ovaj stav prihvatamo samo u jednom njegovom dijelu. Nikada ne treba smetnuti s uma metafizičku ravan Solženjicinovog djela, u kome, s logorskom patnjom povezano, izgrađuje koncept metafizike ličnosti, koji, po našem sudu, predstavlja ono nadistorijsko suštastvo njegovog djela.

Nimalo slučajno, ruski kritičar A. Jakobson njegovu pojavu je s pravom nazvao „čudom koje je spasilo čast dijelu ruske literature“, koristeći za to plastično iskazani argument — da je Solženjicin „izrastao na mrtvoj, sprženoj zemlji na kojoj ni trava, čini se, ne raste“, za razliku od pojave takvih književnih veličina kao što su Mandeljštam i Pasternak, „formiranih na tlu iz koga je raslo veliko drveće, u kome su se i sami uzdigli do nebesa“⁶.

A njegov mnogo poznatiji prezimenjak — lingvista Roman Osipovič Jakobson, izdvaja Solženjicinovu krucijalnu vrijednost, jer je „prvi *sa-vremeni* ruski pisac romana, originalni i veliki. Njegove knjige, posebno *Avgust četrnaeste*“, piše Jakobson, „predstavljaju neocjenjivo stvaralačko povezivanje (‘leguru’) sveobimne epopeje (s tragičkom katarzom) i skrivene propovijedi“⁷.

Jakobsonovi afirmativni sudovi implicite upućuju na opravdano poređenje Aleksandra Isajeviča sa Lavom Nikolajevičem Tolstojem, između ostalog zbog bar dva razloga. Prvi se odnosi na historiografsku ravan imanentnu strukturi njegovog književnog djela, a drugi ima u vidu ravan njegove epske opsežnosti („sveobimna epopeja“). Pri ovom poređenju, imaju se najprije u vidu Solženjicinovi romani: trotomni *Arhipelag GULAG* i desetotomni *Crveni točak*, a ovima se, u specifičnom smislu, mogu pridati i romani *U prvom krugu* i *Odjeljenje za rak*.⁸

⁵ „Без преувеличения можно сказать, что всё творчество Солженицына обжигаете пристрастно нацелено на осмысление разницы *той* и *этой* цивилизации, *той* и *этой* государственности, *той* и *этой* религии. Той России, которая, по словам Блока, *утратила бытие*, и той, которая, по словам Розанова, осталась внутри *железного занавеса*“. Людмила Сараскина, *Солженицын*, Молодаягвардия, М. 2018 г.

⁶ А. Яковсон, *О романтической идеологии*, «Новый Мир», Москва, 1989, № 4, с. 231.

⁷ Яковсон Р. О. *Заметки об Августе Четырнадцатого*, Лит. Обозрение, 1999, № 1, с. 19.

⁸ Za psihološku analizu stvaralačkog razvoja A. I. Solženjicina, odlučno značenje ima podatak da je odgovor na pitanje „kako je neophodno pisati“ pronašao već kao desetogodišnjak čitajući višetomnu epopeju *Rat i mir* L. N. Tolstoja. Sudeći po

Ali je neobično važno obratiti pažnju na značenje Jakobsonovog termina „skrivena propovijed“, jer je on najvećma karakterističan za sve velike predstavnike ruske književnosti. Ruska kultura, naime, imamo li u vidu način iskazivanja refeleksije o biću, svagda je bila prevashodno „literaturocentrična“: književnost, nasuprot drugim disciplinama poput filozofije, bogoslovlja, sociologije ili nauka, formirala je specifično ruski nacionalni tip saznanja, način mišljenja i osjećanja.

Stoga u ruskoj tradiciji i kulturi književno umijeće poprima sakralno značenje: ono s pravom postaje distinktivno obilježje bivstva ruske kulture u odnosu na kulturu Zapada, u kojoj, baštineći tradiciju izvornog helenskog utemeljenja, refleksija strogo čuva svoju strogu filozofsku pripadnost, koja se samo u nekolikim izuzecima može smatrati narušenom (up. sv. Avgustin, Niče, Sartr, Kami).⁹ Nije otuda pogrešno zaključiti da je ruska književnost, zajedno s drugim umjetnostima, svagda uvijek teurgična (V. Solovjov), ili, drugim riječima, da je svagda usmjerena na društveno djelanje (: činjenje, praksis), koje za cilj ima „preobražavanje života“.¹⁰ I zaista, nema sumnje da od Gogolja do Skrjabina, od Skorovode do Fjodorova, kako ističe Vladimir Zenjkovski, ruski tragaoci vide u umjetnosti tvoreću i preobražavajuću silu.

U semantički složenoj, pregnantnoj poruci da će „ljepota spasiti svijet“ (što jeste ljepota? koji se pojam ljepote ovdje ima u vidu), koju će, nimalo slučajno, Solženjicin ponoviti u svojoj nobelovskoj riječi, F. M. Dostojevski je (prema Zenjkovskom) izrazio najdublje vjerovanje ruskih mislilaca, vjerovanje da umjetnost krije u sebi snagu preobraženja života.¹¹ Savršeno saglasno s ovim mnjenjem, Solženjicin je, poput Gogolja, Dostojevskog ili Tolstoja, ili Bulgakova, imao stalni poriv djelatnog uticaja na društvo posredstvom spisateljske riječi, što pokazuje i

njegovom potonjem svjedočenju, knjiga ga je potresla i on više nije na nju gledao očima čitaoca već književnog stvaraoca. Kasnije se sjeća: „Prvi podsticaj k tome da napišem krupno djelo, dobio sam u desetoj godini svog rođenja: pročitao sam *Rat i mir* Tolstoja i odmah osjetio osobenu privlačnost k velikom poduhvatu“. Сараскина Людмила Ивановна, *Александр Солженицын*, Москва: Издательство „Молодая гвардия“, 2009. стр. 134.

⁹ Vid. Голубков М. М., А. И. Солженицын как религиозный писатель. У: Война в славянской литературе. Сборник научных трудов. — Издательство Гомельского университета Гомель, 2006.

¹⁰ V. Zenkovski, *Ruski mislioci i Evropa*, Beograd: Logos, 2012, str. 13.

¹¹ Up. Ibid.

podatak da se uz njegovo ime nerijetko pojavljuje i posebno dalekosežna odrednica „pisca-proroka“ (: „писатель-пророк“).¹²

Istini za volju, bilo bi nepravедno ne istaći da je i drugi veliki predstavnik savremene ruske „logorske“ književnosti, Solženjicinov oponent, Varlam Šalamov, svom snagom osporavao ovo načelno angažovano stajalište uticaja književnosti na mogućnu promjenu zbilje. Za autora *Kolimskih priča* književnost ima neuporedivo manju moć od one koja joj se u tradicionalnom ruskom poimanju pripisuje, jer kako piše Šalamov, u novoj prozi, posle Hirošime, Osvenščima i Serpantinki na Kolimi, posle ratova i revolucija, sve didaktičko se opovrgava. Umjetnost (: književnost), prema sudu Šalamova, izgubila je pravo na propovijed, jer niko nikoga više učiti ne može, niti na to ima prava. Otuda, umjetnost (: književnost) ne preobražava i ne popravlja ljude, krajnje pesimistički zaključuje Varlam Šalamov.¹³

Ipak, uz svu utemeljenost Šalamovljevog argumenta, valja napomenuti da u ovom sporu nije riječ o djelatnim efektima koje književni tekst ili umjetnost mogu imati, nego jedino o uočavanju jedne temeljne i bazične crte, konstitutivne za, *grosso modo*, poetiku ruske nacionalne književnosti u cjelini.

Sudeći po literaturi, koja već može zauzeti prostor povećе biblioteke, s pravom se da izdvojiti gore već mimogred pomenuti komparativni sud da je Solženjicin, zbog svoje epske opsežnosti i posebno važnosti historiografske dimenzije svoga djela, na neki način poetički najvećma povezan sa svojim velikim prethodnikom Lavom Nikolajevičem Tolstojem¹⁴.

Ali izuzev naglašene povezujuće historiografske dimenzije, neobično je važno da Solženjicin uspostavlja i eksplicitni intertekstualni dijalog

¹² Нпр. Михаил Сverdлов. *Последний пророк*. Журнал „Литература“, М. 5/2001; Наталья Александрова, *Последний писатель пророк*, „Новое время“, No 32, 11. 08. 2008. Суд o Solženjicinu kao proroku u svojoj otadžbini / Солженицын — пророк в своем отечестве.

¹³ Варлам Шаламов, *Все или ничего*, Санкт-Петербург: Лимбус Пресс, 2016, стр. 109. Sa još većim stepenom radikalnosti, Šalamov se suprotstavio Solženjicinu kada je riječ o bitnom stavu ovog potonjeg — psihološko preobražavajućег значенja stradanja koje je u logoru doživio.

¹⁴ Ур. stav: „O Tolstoju su pisali da je on — savjest Rusije. Ne znam da li je to moguće reći o Solženjicinu. Ali je on — nada Rusije“, napisao je posle publikovanja romana „U prvom krugu“ Georgij Adamovič. Cit. prema: Померанцев К. *Солженицын — знамение нашего времени*, Континент. 1978. No 18, spec. prilog, str. 6.

upravo s Tolstojevom pripovijetkom *Od čega ljudi žive* u romanu *Odjeljenje za rak* (pog. 8). Ovaj dijalog je situiran na privilegovanom semantičkom mjestu romana, s obzirom na to da se u tom dijelu romana ukrštaju različita mnjenja junaka koja se tiču fundamentalnog pitanja smisla ovozemaljskog bivstvovanja. Savršeno je jasno da se vizura junaka romana Jefrema Podueva, koji zastupa Tolstojevu poruku o ljubavi kao bivstvu egzistencije, ima s pravom povezati s autorskim stavom Solženjicina i da u njoj valja tražiti odgovor na krucijalno pitanje koje ovo poglavlje romana postavlja.¹⁵

Ukoliko je za komparativnu vezu sa Tolstojem posebno važan pojam historiografije, na kome, lako ćemo se uvjeriti, Solženjicin posebno istrajava, nije manje opravdano postaviti pitanje značenja historiografskog — drugim riječima: koje mjesto u eksplicitnoj poetici autora *Arhipelaga GULAG-a* ono zauzima? I posebno: kakva je funkcija *istoriografskog* u strukturi književnog umjetničkog djela koje proishodi iz Solženjicinovog pera?

Na drugoj strani, ne manje važno je i obratno pitanje: u čemu je *književna* funkcionalnost teksta, ukoliko istorijska ili dokumentarna vjerodostojnost predstavlja njegovu supstancu? Ovo pogotovo ukoliko znamo neospornu činjenicu: da je Solženjicinov *Arhipelag GULAG* postao, između ostalog, i epohalni historiografski dokument, kao prvo djelo koje u takvom opsegu (otuda *Arhipelag*) otkriva strogo skrivanu istinu o milionima tragičnih žrtava staljinskih represija u sovjetskim logorima (1918–1956).¹⁶

U prvom poglavlju dijela I *Arhipelaga*, koje nosi naslov *Hapšenja*, Solženjicin plastično pokazuje tragikomičnu ravan paranoično oboljelog

¹⁵ Egzistencijalna važnost bolesti i smrti daje za pravo uspostavljanje veze Solženjicinovog romana sa još jednim značajnim Tolstojevim djelom, riječ je o pripovijetki *Smrt Ivana Iljiča*. Izvan okvira ruske književnosti, semantika smrti i bolesti, povezana zajedničkim toposom bolnice, uspostavlja intertekstualnu relaciju Solženjicinovog romana *Odjeljenje za rak* sa romanom *Čarobni brijeg* Tomasa Mana.

¹⁶ Solženjicin piše: „Prema proračunima profesora statistike, emigranta N. A. Kurganova, od 1917. do 1959. godine, bez ratnih gubitaka, isključivo od terorističkog uništavanja, ugušivanja, gladi, povećane smrtnosti u logorima, uključujući i deficit od smanjenog nataliteta, ona nas je koštala... 66,7 miliona ljudi (a bez spomenutog deficita — 55 miliona). Šezdeset šest miliona! Pedeset pet miliona! Bili oni naši ili tuđi — kako da čovek ne zanemi?“ A. I. Solženjicin, *Arhipelag GULAG*, prev. Vidak Rajković, Beograd: Rad, 1988, T. 2, str. 12.

društvenog sistema, koja će osobina predstavljati jednu od semantičkih dominantni potonjih djelova romana. Ako je nedvosmisleno utvrđeno da je Staljin bolovao od paranoične neuroze, onda se ovo oboljenje vođe, po svemu sudeći, projektovalo na sistem kao cjelinu.

Evo primjera iz knjige II *Arhipelaga GULAG*, u kojima se neposredno daju identifikovati elementi pomenute neuroze, ali i uočiti, u odnosu na puki dokument, sada u funkciji arhiteksta, karakteristični narativni predikati dopunjujućeg ili transformišućeg Solženjicinovog postupka. U kome se postupku, drugim riječima, polazni historiografski, arhivski arhitekt, „dopunjuje“ žanrom komičke groteske sa svagda tragičnim ishodom:

Staljin i njegova okolina voleli su svoje portrete. Čičkali su njima novine i rasturali ih u milionima primeraka. Muve, međutim, za njihovu svetost nisu marile, a bilo je još i šteta da se novine ne iskoriste: koliko samo zbog ovoga osuđenih nesrećnika?!

— Krojač je odložio iglu, zabo je, da je opet nađe, u novine na zidu i pogodio pravo u oko Kaganoviča. Klijent je to zapazio. Član 58, teroristička radnja, deset godina.

— Prodavačica, primajući robu od otpremioca, zapisivala ju je na listu novine, nije imala druge hartije. Nekoliko komada sapuna došli su na čelo druga Staljina. Član 58, deset godina.

— Grigorij Jefimovič Generalov (iz smolenske oblasti) optužen je zato što se „opijao iz mržnje prema sovjetskoj vlasti“ (a on se opijao zato što je loše stajao sa ženom). Osam godina.

— Irina Tučinska (verenica sina Sofronickoga) uhapšena je na povratku iz crkve (sva porodica je bila označena za zatvor) i optužena da se u crkvi „molila za Staljinovu smrt“ (ko je molitvu mogao čuti!). Teror, 25 godina!¹⁷

Ako je suditi po Lenjinovom *Ukazu o bespoštednom i sveopštem strijeljanu sveštenika*¹⁸, korjenito potiranje hrišćanske religije ili bilo kakve prisutnosti njene ideje, predstavljalo je jedno od rukovodećih boljševičkih revolucionarnih načela. U jednom karakterističnom mikroprimjeru

¹⁷ Ibid., str. 215.

¹⁸ Vid. Указание Ленина о беспощадном и повсеместном расстреле попов (1919). Vid. fotokopiju dokumenta: <https://inok-arkadiy.livejournal.com/861634.html> (prist. 12. 8. 2020).

koji ćemo navesti, pokazuje se suština Solženjicinovog postupka: način na koji se arhitektst (: dokument) preoblikuje u narativnu formu poprimajući time atribute jedne drugačije logike — logike književnog umjetničkog teksta.

Naime, još jednom se pokazuje logika mehanizma umjetničke dopune dokumenta koji ovome pridaje dubinsku psihološku ili preciznije, u ovom slučaju, neupitnu psihopatološku dimenziju. Ova po svemu sociopsihološki indikativna crta slikovito je predstavljena u jednom primjeru iz romana *Arhipelag GULAG*, u kome je riječ o Henriku Jagodi, ruskom revolucionaru i jednom od glavnih rukovodilaca organa državne bezbijednosti: „(...) Kad čovek sazna kako se, na primer, Jagoda dizao do svetosti... Jedan očevidac (iz blizine Gorkoga, koji je u to vreme bio prislan s Jagodom) priča: na Jagodinom imanju, u okolini Moskve, bile su na ulazu u saunu postavljene ikone naročito za to da bi Jagoda i prijatelji mogli nagi, pre nego će ući da se kupaju, puhati na njih iz pištolja“.¹⁹

Zanimljivo je da, ne dovodeći u pitanje književnu ravan strukture Solženjicinove spisateljske tvorevine, ugledni istoričari, kakvi su npr. Sigurd Šmit ili Irina Saraskina, imenuju Solženjicina kao istoričara — istraživača, koji je inicirao stvaranje temeljne, polazne baze za rad drugih istoričara.²⁰

Stoga nas izrazita prisutnost istoriografske ravni, ali i njoj neupitno inherentni književni atributi, koje jasno razabiramo u strukturi književnog teksta A. I. Solženjicina, problemski upućuju na Aristotelovu *Poetiku*, posebno onom značenjski dalekosežnom mjestu u kome filozof upućuje na *sui generis* metafizičku suštinu književne umjetničke tvorevine:

„Zato je pjesničko umijeće filozofskije od povijesti i treba ga shvatiti ozbiljnije od nje. Pjesništvo, naime, govori više ono što je općenito a povijest ono što je pojedinačno“ (IX. 1451 b1).²¹

¹⁹ *Arhipelag*, op. cit. T. 1, str. 137.

²⁰ Vid. Сигурд Шмидт, *Солженицын-историк*. Между двумя юбилеями: Писатели, критики, литературоведы о творчестве А. И. Солженицына. М.: Русский путь, 2005. С. 266–269. Irina Saraskina imenuje Solženjicina „istoričarem ruske revolucije“. Vid. Сараскина И., op. cit., str. 26.

²¹ Aristotel, *O pjesničkom umijeću*, preveo i priredio Zdeslav Dukat, Zagreb: Školska knjiga, 2005, str. 21, διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποιήσις ἰστορία

Ukoliko pažljivo pročitamo ovaj Aristotelov iskaz, biće od najveće važnosti pokušaj da se precizno primijeni na problem prirode relacije historiografije i književnosti (: pjesništvo, ru. художественност) u književnom umjetničkom djelu A. I. Solženjicina? Da bismo tim postupkom mogli odgovoriti na odlučujuće pitanje: Po čemu, naime, predikati fikcionalnog (resp. narativnog, književno-umjetničkog) u Solženjicinovom književnom tekstu nadilaze (ili su od njih neodjeljivi) historiografsko? Da li time njegovo djelo zaista postaje bliže filozofiji ili ipak ostaje u okvirima jednog donekle modifikovanog, ali ipak još uvijek historiografskog diskursa?

Moglo bi se reći da su sva ova temeljna pitanja postavljena već u polaznom Solženjicinovom određenju romana *Ahipelag GULAG*, koji njegov autor imenuje kao *Pokušaj književnog istraživanja: Опыт художественного исследования*.

Ne može biti spora da ova formulacija mora izazvati nedoumice: u kakvoj su uopšte vezi pojmovi umjetnosti i istraživanja i imamo li ih pravo dovoditi u neposrednu vezu? Jer, nije li ovo potonje (istraživanje) ipak najvećma vezano za attribute koji se uobičajeno povezuju sa naukom (resp. naučnim istraživanjem). I nije li ovdje otuda riječ o svojevrsnom *contadictio in adjecto* s obzirom na to da naučno istraživanje (: *исследование*), strogo uzev, isključuje svaki književno-umjetnički „argument“.

Uočavanje nesumnjive složenosti ovih pitanja nije novo i sa njima se morao suočiti i sam Aleksandar Isajevič. U jednom od svojih intervjua (1975–1976. god), Solženjicin je eksplicitno odredio svoje razumijevanje ovog, za njegovu poetiku, krucijalnog termina:

„Umjetničko istraživanje — to je takvo korištenje faktičkog (ne preobraženog) životnog materijala, pridodatih ipak mogućnostina umjetnika, u kome bi se opšta misao pojavila s punom dokaznom argumentacijom, nipošto ne slabije nego u naučnom istraživanju.“²²

ς ἐστίν: ἡ μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἡ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει (Περὶ ποιητικῆς 9, 1451b).

²² Ур. „Художественное исследование — это такое использование фактического (не преобразённого) жизненного материала, чтобы из отдельных фактов, фрагментов, соединённых, однако, возможностями художника — общая мысль выступала бы с полной доказательностью никак не слабей, чем в исследовании научном». У: Солженицын А. И., *Публицистика в 3 томах*, ЯРОСЛАВЛЬ Верх.-Волж. кн. изд-во, 1996. С. 422.

Dopunu ove definicije saopštio je Solženjicin u odgovoru na pitanje usmjereno na suštinu poetičkog problema: predstavlja li njegova knjiga *Lenjin u Cirihi* roman ili je historijsko djelo?

U odgovoru još jednom nailazimo na sintagmu „umjetničko istraživanje“, koja je za Solženjicina takav postupak kojim se može „predstaviti historija u svoj svojoj punoći, njenoj mnogorazgranatosti“. ²³ Umjetnička vizura ima dopunjujuću funkciju; ona je neophodna stoga jer historičar koristi jedino faktički, dokumentarni materijal, od koga je veliki dio uništen ili se koristi iskazima svjedoka, koji su gotovo svi ubijeni. Otuda, književnik (umjetnik) može „dublje i više vidjeti, blagodareći sili takvog postupka — umjetničkog viđenja“. Sažeto kazano, riječ je o primjeni „svih umjetničkih sredstava“ kako bi bilo moguće dublje proniknuti u historijsko zbivanje. ²⁴

Sudeći po Solženjicinovom tumačenju, umjetnička (: fiktionalna) dopuna historiografskog dokumenta smjera na ono što je u odnosu na njega (dokument) opšte, s obzirom na to da i sam autor u ovome ističe „opštu misao“. Jer, veli Solženjicin: „Nije zadatak književnika da populariše jedno društveno uređenje. *Književnik treba da se bavi večnim i univerzalnim temama...* (kurziv S. J.)“. ²⁵

Ako se sada podsjetimo prethodno navedenog Aristotelovog iskaza, biće neupitno jasno da „umjetnička dopuna“ u tekst uvodi ono opšte, čime slijedeći Stagiranina, tekst razotkriva „vječno i univerzalno“, metafizičko bivstvo događanja, postajući time sasvim blizak filozofiji. Ovim Solženjicin, bez ostatka, slijedi formulaciju Aristotelovu, pogotovo što njegov tekst svojim temeljnim poetičkim načelom doslovno ponavlja iskaz iz *Poetike*. Jer, podsjetimo još jednom: „Pjesništvo, naime, govori više ono što je općenito a povijest ono što je pojedinačno“ (*Pot.* 9, 14516).

Zato će nam od najveće važnosti biti oni autorski iskazi koje možemo odrediti univerzalnim (nasuprot partikularnim), jer se jedino u njima, strogo uzev, može pokazati opravdanost relacije s navedenim Aristotelovim iskazom.

²³ Ibid., C. 346.

²⁴ Ibid.

²⁵ Izvod iz govora Aleksandra Solženjicina održanog na sjednici Unije sovjetskih pisaca 22. septembra 1967. Izvor: Alexandre Soljenitsyne, „Un phénomène nouve au dela littérature soviétique“, *Documetation sur l’Euro pe Centrale* 11/3 (1973), p. 249.

Ugledni katolički teolog Hugo fon Baltazar nazvao je *Arhipelag GULAG* „epopejom našeg vijeka, knjigom koju je važno sačuvati, čak i onda ukoliko bi morali izgubiti sve ostale“,²⁶ a zatim argumentuje ovaj sud ukazujući na sudbine ljudi koji su u ovom djelu opisani objedinjeni jednom suštastvenom osobinom: oni su bili osuđeni na jedno — hrabrost suprotstavljanja.²⁷ Ovom sudu bi se moglo prigovoriti izvjesno redukovanje: u IV dijelu *Arhipelaga GULAG*-a, Solženjicin izlaže nesumnjivo složeniju antropološku vizuru psihologije logoraša. Sud Fon Baltazara je pretjerano uopštavajući i ima smisla jedino u okvirima koncepta Solženjicinove *metafizike ličnosti*, najvećma kao empirijski potvrđene mogućnosti, a ni pošto kao ideje kod svih podjednako konkretizovane. Jedino imajući u vidu ovu korekciju, prihvatljivo je rasuđivanje Adriana Dell’ Aste, koji u komentaru ovog stava interpretira njegovu suštinu, tačno zapažajući da Solženjicinova veličina nije u tome što je razotkrio postojanje koncentracionih logora u Sovjetskom Savezu, nego prevashodno u tome što je pokazao kako se u nečovječnim uslovima može opstati i kako ostati čovjek.

Upravo zahvaljujući otkriću *nesalomljivog čovjeka* (: несокрушимого человека), književno djelo Solženjicina moglo je imati odlučujuću ulogu u razobličanju sovjetskog totalitarizma i njegovog sloma.²⁸

Jedan od posebno ubjedljivih primjera koji ovaj stav potvrđuju jeste segment romana u kome se pripovijeda o grupi intelektualaca iz logora Samarka (1946. god.) koja se nalazi na granici smrti:

„...izmoreni su glađu, studom, neljudskim radom, lišeni su čak i sna, nemaju gde da spavaju, barake-zemunice još nisu sagrađene. Oni idu da krađu? Da potkazuju? Kenjkaju o izgubljenom životu? Ne! Naslonjeni uza zid, predviđajući blisku, ne kroz nekoju nedelju već kroz neki dan, smrt, evo kako oni provode svoju poslednju besanu dokolicu: Timofejev-Resovski ih okuplja na ‘seminar’ i oni

²⁶ H. U. von Balthasar, *Martirio e missione* // H. U. von Balthasar, *Novi punti fermi*, Jaca Book, Milano, 1980, str. 259. Cit. prema: Адриано Делл’ Аста, *В Бойрбе за реалность*, ДУХ І ЛІТЕРА, Киев, 2012, С. 157.

²⁷ Ibid.

²⁸ А. Делл’ Аста, Ibid., 157. Nota bene: U ovoj ravni antropološka teza Solženjicina savršeno je saglasna sa logorskim opitom V. Frankla i može se povezati sa Logosom u Franklovom tumačenju, u značenju Smisla, koji se čovjeku otvara upravo u času dospijevanja do samog dna egzistencije. Up. V. Frankl, *Nečujan vapaj za smislom, Zašto se niste ubili*, Bog podsvjesti, itd.

žure da izmene znanja koja jedni znaju a drugi ne znaju, jedan drugom drže poslednja predavanja. Otac Savelij — o ‘neporočnoj smrti’, neki sveštenik diplomac Bogoslovske akademije — patristiku, neki unijat — nešto iz dogmatike i kanona, neki energetičar — o principima energije budućnosti, neki ekonomist — o tome kako, nemajući novih ideja, nismo uspjeli da stvorimo načela sovjetske ekonomike. A Timofejev-Resovski im govori o principima mikrofizike. Od sastanka do sastanka ponekog nema, već je u mrtvačnici...²⁹

Bitna ravan Solženjicinovog poimanja ličnosti koje se ovim segmentom pokazuje, nadilazi istoriografsku činjenicu koja je u pukom dokumentarnom prikazu jednog tragičnog stanja u logoru Samarka 1946. god. Jer ona dopijeva do ukazivanja na metafizičku suštinu čovjekove ličnosti, koja, nahodeći se na samom dnu egzistencije, njenim graničnim stanjem u suočenju sa neminovnom smrću, istrajava u Duhu — predstavljenom u biološki neobjašnjivoj (zbog časa u kome se događa), po svemu, neugasivoj potrebi za mišljenjem, saznanjem, učenjem. Ova metafizička crta u Solženjicinovom poimanju ličnosti, možda je najpreciznije saopštena u iskazu junaka dr Dormidonta Tihonoviča Oreščenkova iz romana *Odjeljenje za rak*, koji u svom solilokviju iskazuje dubokoumnu misao, koja bi se mogla neposredno odnositi na razumijevanje pomenute scene iz *Arhipelaga*:

U takvim trenucima cijeli smisao postojanja ... nije bio, kako mu se činilo, u njihovoj glavnoj djelatnosti, kojom su se neprestano bavili, koja ih je jedino zanimala i po kojoj su svijetu bili poznati. Naprotiv, *smisao je bio samo u tome da uspiju sačuvati neokaljanu, nedirnutu, neosakaćenu sliku vječnosti utisnutu u svakom* (kurziv S. J.).³⁰

O kakvoj je ovdje „neosakaćenoj slici vječnosti“ riječ? I što znači da je ona, slika vječnosti, „utisnuta u svakome“? Ako je suditi po rezultatima

²⁹ A. I. Solženjicin, *Arhipelag GULAG*, prev. Vidak Rajković, Beograd: Rad, 1988, t. 2, str. 434–435.

³⁰ Up. originalni tekst: „А в том, насколько удавалось им сохранить неомут — ненным, непродрогнувшим, неискажённым — изображение вечности, зарonnenное каждому“. Солженицын А. И. Собрание сочинений в 30 томах. Т. 3. *Раковский корпус*. М.: Время, 2012. С. 360.

analitičke psihologije K. G. Junga, Solženjicinova formulacija u kojoj je upotrebljen termin „utisnut“, najbliža je pojmu arhetipa: jer je značenje arhetipa povezano sa *typos* (ono što je utisnuto) i predstavlja određenu grupu sadržaja arhajske prirode, koji po formi i smislu odgovaraju *mitološkim motivima*.³¹ Saglasno premisama analitičke psihologije, ovdje je riječ o arhetipu *Imago Dei*, ili arhetipu Boga, *utisnutom* u svakome od nas. Po tome je ljudsko bivstvovanje, kao bivstvovanje *homo religiosusa*, najvećma određeno djelovanjem ovog arhetipa, o kome, kako najčešće i biva, sam pojedinac ne mora imati bilo kakvo svjesno saznanje. Otkriće „zaborava suštine“ naravno da pripada psihoanalizi i njenom rodonačelniku Sigmundu Frojdu, koji je bjelodano dokazao da supstanca ličnosti ostaje, u odnosu na ego svjesnost, najčešće duboko potisnuta i neupućenom nedostupna.

Proishodi, za neke ugledne tumače Solženjicinovog djela paradoksalno,³² da se ovaj, u strukturi ličnosti suštinski atribut, pokazuje posebno djelatnim u graničnim situacijama, u kojima vrhuni stradanje i kada se ličnost u stvari suočava sa smrću. Drugačije rečeno, u onim situacijama u kojima stradanje, a logor je topos stradanja prije svega, dopijeva do svog vrhunca.

Otuda je samo takvo, tragično iskustvo GULAG-a, moglo dovesti Solženjicina do neupitnog uvjerenja u istinitost stava da:

„...smisao zemnog bivstvovanja nije u srećnom življenju, kako uobičajavamo da smatramo, nego u duševnom razvitku (...) S te tačke gledišta, kazna stiže one čiji razvitak — **obećava**“.³³ Uvođenje pojma egzistencijalne kazne koji je autor prihvatio iz propedeutičke besjede dr Kornfeljda (*Arhipelag*, T. 2, str. 439–440), dovodi Aleksandra Isajeviča do zaključka u kome se nazire psihološko značenje katarze: „...shvatio zbog čega mi sva ispaštanja: i zatvor, i pride — zloćudni tumor. Ne bih roptao više nikada, ni kada bi mi i ta kazna bila smatrana nedovoljnom...“³⁴

³¹ Vid. K. G. Jung, *Analitička psihologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002, str. 46.

³² Адриано Делл’ Аста, op. cit, str. 156.

³³ *Arhipelag GULAG*, op. cit. T. 2. str. 440.

³⁴ Ibid.

Ovu ispovijest Solženjicin završava krucijalnim stavom o sopstvenom unutrašnjem preobraženju/preumljenju, na kome je fundirana nova piščeva ličnost sa započetim novim putem:

Osvrnuvši se, uvideo sam da tokom celog svog svesnog života nisam shvatao ni sebe samoga ni svoja stremljenja. Dugo mi se pričinjavalo dobrim ono što je za mene bilo pogubno i ja sam neprestano težio upravo tamo kuda nisam smeo. Ali, onako kako neiskusnog kupaća morski talas obara s nogu i izbacuje na obalu, tako su i mene udari nesreće bolno izbacivali na tvrdo. I samo tako sam mogao proći upravo onaj put koji sam uvek i želeo.³⁵

Postupak radikalne transformacije ličnosti, do koga dovodi višegodišnje logorsko zatočeništvo, pokazuje se posebno konstitutivnim u ravni stvaralačke samorealizacije. U potonjim sjećanjima Solženjicin je posebno isticao diferencijalno značenje koje počiva na logorskom opitu, jer, kako kaže, bez zatvora bi postao „kakvim-takvim“ piscem u Sovjetskom Savezu, ali ne bi prošao kaljenje (: закалка), koje jedino iz logorskog života proishodi i iz koga se spisateljem postaje. Otuda slijedi odlučna piščeva ispovjedna tvrdnja: „Piscem, kakvim me vi sada vidite, jedino su me mogli stvoriti zatvor i logor“.³⁶

Završna Solženjicinova ispovijest potvrđuje čin potpunog preumljenja ličnosti, posebno stvaralačke, do koga se (preumljenja), strogo uzev, jedino stradanjem dolazi. Termin preumljenje (gr. metanoia) nije slučajno upotrebljen u ovom tumačenju. Jer njegovo značenje, nema sumnje, da ukazuje na hrišćansku tradiciju, koju posebno utemeljuju još nekoliko dopunska termina — blisko povezana sa ovim prvim: krivica, kazna, pokajanje. Upućenijima u rusku duhovnu tradiciju neće izazvati čuđenje autorovo priznanje sa završnih stranica *Arhipelaga*: „Eto zbog čega se ja osvrćem na godine svoga zatvora i kažem, često na veliko čuđenje svojih sagovornika:

— **Zatvore, neka si blagosloven!**³⁷

³⁵ Ibid, str. 441.

³⁶ Солженицын А. И., Телеинтервью на литературные темы с Н. А. Струве, Париж, март 1976. У: Публицистика в 3-х томах, Том 2, Ярославль, „Верхне-Волжское книжное издательство“, 1995–1997 годы, с. 443–444.

³⁷ *Arhipelag*, Т. 2. оп. cit. str. 442.

Jer će upućeniji jamačno spomenuti poruke junaka iz podzemlja F. M. Dostojevskog, koji implicitno odgovara Dekartu porukom da „kada stradam, sledstveno postojim“,³⁸ i dalekosežnog, podsticajnog zapisa istog autora u kome pisac *Zločina i kazne* veli da „najglavnija i najkorjenitija duhovna potreba ruskog naroda jeste potrebnost stradanja, svagdašnjeg i neutoljenog, svuda i u svemu. Tom žedu za stradanjem on je, čini se, zaražen od iskona vjekova. Stradalna struja prohodi kroz cijelu njegovu istoriju, ne samo od spoljašnjih nesreća i nevolja, i ključa iz samog srca narodnog...“³⁹

Nije sada teško zapaziti da se pitanje o suštini duhovne strukture ličnosti, posebno njenog preobražaja, koje je moralo biti u vezi s ključnim momentima njihove biografije, kod dvojice velikih ruskih pisaca — Dostojevskog i Solženjicina, sasvim poklapa.

Zato kritička misao Solženjicina, u najvećoj mjeri, upućena na adresu Zapada, strogo uzev, ima u prvom redu u vidu civilizacijske blagodati tehnike, koje su Duh sasvim potisnule. Ako znamo da ova pošast odsustva smisla, već uveliko nadilazi geografske okvire Zapada i da svoje prebivanje nalazi i u domovini velikog pisca, svjedočenje A. I. Solženjicina nipošto ne može imati jedino ideološko i istorijsko značenje. Pokazuje se na tragu Aristotela, da ovi kritički iskazi poprimaju metafizički kvalitet, koji nadilazi povijest o zločinima boljševičkih bojovnika u godinama revolucionarnog prevrata, ili ukazuju na potiranje ličnosti u represivnom mehanizmu sovjetskog totalitarnog sistema.

Sada je ovdje riječ o metafizičkom kvalitetu jedne univerzalne antropološke poruke koja ukazuje na zaborav sopstvenog bivstva i o putevima koji nas do njega iznova vode.⁴⁰

Završna poruka Aleksandra Solženjicina poruka je već profetskog propovjednika pokajanja, koji istrajava u poruci o neophodnosti kolektivnog

³⁸ Достоевский Ф. М. *Записки из подполья* // Полн. собр. соч.: В 30 т. Л., 1973. Т. 5. С. 105.

³⁹ Достоевский Ф. М., *Собрание сочинений*. в пятнадцати томах. Ленинград „Наука“. Ленинградское отделение 1988–1996.

⁴⁰ Termin „zaborav bivstva“ ovdje svakako ima na umu Hajdegerovu filozofiju i njeno, uprkos svemu, metafizičko opstajanje, zbog koga je ova pretpjela napade posebno u Francuskoj iz pera Deride i Deleza. Gadamer njihov argument vidi u tvrdnji „kako Hajdeger, utoliko što istrajava na pitanju smisla bića, zapravo veruje u jedan unapred zadati smisao i time ostaje zarobljen u pretpostavku prioriteta logosa“. Vid. Hans-Georg Gadamer, *Hegelova dijalektika*, Beograd: Plato, 2003, str. 330.

očišćenja — nekoj vrsti religiozno shvaćenog sveopšteg narodnog katarsisa! Stoga je najprije, piše on, nužno prestati kriviti sve druge — samo tako je moguće pokrenuti se naprijed — ne ka novoj mržnji, nego ka saglasju (resp. harmoničnom odnosu sa drugima)!⁴¹ A do saglasja se dolazi samo putem pokajanja, kome je imanentan afirmativan stav, svagda u obliku ljubavi prema Drugom! Ali, to niko ne želi, ne bez rezignacije zaključuje Solženjicin.

Izvjesno je da je i autor tako velike stvaralačke i propovjedničke energije, kakvu je nesumnjivo Aleksandar Solženjicin posjedovao, na samom kraju svog epohalnog poduhvata, došao do krajnje pesimističnog antropološkog uvjerenja, koje ga je, ako ništa drugo, barem nesvjesno, moglo približiti iskustvu nihilizma, najavljenom u djelu njegovog velikog prethodnika Fridriha Ničea, filozofa koga je osnovnom idejom svog opsežnog djela Aleksandar Isajevič najradikanije osporavao.

Siniša JELUŠIĆ

POETICS OF A. I. SOLZHENITSYN —
HISTORIOGRAPHY AND METAPHYSICS

Summary

The article discusses the statement of Aristotle Poetics (chapter 9) in structural/semantic relations with the literary and public works of A. I. Solzhenitsyn, particularly a novel *Arhipelag GULAG*. The important problem, which the author underlines, includes differential predicates does Solzhenitsyn reach the universal (: metaphysical, philosophical) dimension of the meaning of the text. The author's position is that the answer should be sought in anthropology based on the transcendent principle: the relation of the suffering existence and Imago Dei /the images of eternity of human been which is imperishable and inconceivable in him. According to this concept, suffering and pain become a creative stimulus, especially in the plane of personality transformation (: individuation, C. G. Jung).

Solzhenitsyn belongs to the essential tradition of Russian literature, which culminates with the literary work of F. M. Dostoevsky.

Key words: Solzhenitsyn, GULAG, suffering, ideology, repression, transformation, archetype, religion, Christianity, F. M. Dostoevsky

⁴¹ Александр Солженицын, *Рассказание и самоограничение как кайеёории на циональной жизни*: http://www.solzhenitsyn.ru/proizvedeniya/publizistika/stati_i_rechi/v_sovetskom_soyuze/raskayanie_i_samoogranichenie.pdf (pristup, 17. 8. 2020).